

Класическата политическа икономия от XVII до началото на XIX век

Проф. д-р Цветан Илиев*

* Международно висше бизнес училище

Classical political economy from XVII century until the beginning of XIX century

Prof. PhD Tsvetan Iliev*

* International Business School

Abstract: The subject of research in this paper is the formation of the economy as a separate scientific field under the name political economy in the 17th century until the beginning of the 19th century. The subject of the study is the changes that occur in the methodology, ideas and interpretation of the main economic categories in the field of the classical political economy. On this basis, the aim of the work is to highlight the main views of the economic life of society in England and France from the early 17th century until the beginning of the 19th century.

JEL Classification: F13, F23.

Key words: economic classicism; political economy; labor theory of activity; salary; rent, interest.

I. Възникване на класическата политическа икономия в Англия и Франция

1.1. Исторически контекст на възникването на ранния класицизъм в Англия през XVII век.

В историята на икономическата мисъл е прието разбирането, че през XVII век епохата на първоначалното натрупване на капитала в Англия е приключила. Обществено – стопанските процеси навлизат в нов етап от своето развитие. Преминва се от просто стоково производство към капиталистическа манифактура. Фокусът на интересите на буржоазията се измества от сферата на търговията към производството.

Ако до този момент основното приложение на капитала е в обръщението, то с развитието на манифактурата в негова печеливша среда вече се превръща производството. При тези условия се създават предпоставки за бързо разрастване на промишления капитал и развитие на редица отрасли. Особен напредък в Англия бележи текстилното производство на вълнени платове. При него капиталистическата манифактура заема най-значителен дял и към втората половина на XVII век то създава половината от националния доход на страната.

Сериозен напредък на манифактурно производство в това време се отбелязва и в други отрасли. Например, ако в началото на XVII в. в Англия функционирали около 800 металургични пещи с капацитет от 500 тона метал годишно, то към 1680 г. техният добив достига 3 млн. тона или 80 на сто европейското производство в отрасъла, поради започналото използване на каменни въглища.¹

Капиталистическият начин на производство бързо навлиза и в селското стопанство. Според различни сведения по темпове на разрастване то дори надминава манифактурното производство в промишлените отрасли.²

Причината за ускореното развитие на капиталистическото производство в Англия се състои в интензивността на аграрния преврат в страната, известен в историята като „аграрна революция“.³ Тя става факт благодарение на масовото, включително и насилствено, обезземляване на английските селяни и замяната им с нов тип стопански субекти в земеделието – крупните арендатори – капиталисти. На мястото на множеството дребни, разпокъсани и нископродуктивни стопанства се създават големи капиталистически ферми на арендна основа с изпълването на наемен труд. Фактор, благоприятстващ този процес на „едреене“ на селскостопанското производство, е наличието на високо поглъщаеми вътрешни и външни пазари на продукцията. По този начин капиталистически организираното земеделие и скотовъдство се превръща във високодоходно търговско предприятие. Земята става изгоден обект за печеливш капиталовложения. Възниква нова обществено – икономическа прослойка, наречена **лендлордове**. Това са крупни земевладелци, които отдават под аренда големи участъци земя срещу висока капиталистическа рента.

Същевременно, обезземляването на селяните от своя страна води до образуването на нова икономическа прослойка – **наемни работници** в

---

¹ Вж. Янова, В. В., Е. А. Янова. Экономическая теория. Микроэкономика. Макроэкономика. „Ексмо“, М., 2009, с. 201 – 204.

² Вж. Жамина, В. А., Е. Г. Василевского. История экономических учений. Ч 1. Изд. МГУ, М., 1989, с. 252 – 267.

³ Пак там, с. 271 – 272. (Курсив мой: Цв. Ил.).

капиталистическите манифактури. По естествени причини, а именно намирането на препитание, протича процес на увеличаване на градското население, който благоприятства допълнително промишлеността. В следствие от това се разширява търсенето на материали на вътрешните пазари, което допълнително тласка земеделието напред в своето капиталистическо развитие.

Независимо от бурното развитие на капиталистическите манифактури, в този период Англия е предимно аграрна страна. Промишленият капитал все още не е успял да овладее изцяло общественото производство. Манифактурата, основаваща се на ръчния труд и занаятчийската техника, е своеобразна пристройка, а за основа на икономическия живот все още се използва дребното производство.

През XVII в. настъпват промени във външната търговия на Англия. Възможностите за морска търговия стават все по-големи. Търговски компании като Ост – Индийската, Московската, Мароканската и др. се разпростират от Иран до Северна Америка, от Швеция до Индия и Цейлон. Търговските компании, които в началото засилват позициите на търговския капитал и са двигател на първичното натрупване на капитал, в новото време със силата на своите пазари и средства способстват развитието на промишлеността и на фермерското капиталистическо земеделие.⁴

При тези обществено – икономически промени **едностранчивият характер на меркантилизма, като идейно течение и стопанска практика, става съвсем очевиден**. Неговите предписания не решават икономическите проблеми на буржоазията, свързани с разширяването на манифактурната промишленост. **На преден план изпъква потребността от сериозен анализ на движението на капиталистическото производство, както и на условията за неговото развитие**. В по-конкретен смисъл, **нужно било да се определи икономическата роля на труда, да се изяснят закономерностите при формирането на работната заплата, печалбата, лихвения процент, рентата и др.** На тези въпроси меркантилизмът не може да даде отговор, тъй като вниманието му е насочено единствено към сферата на обръщението.

Въпросите на икономическата теория започват да се поставят на нова по-зряла методологична основа. Затова съществен принос има развитието на науката в този период в най-различни сфери. Икономистите се обръщат към математиката, статистиката, историята, материалистическата философия на Франсис Бейкън, Томас Хобс, Джон Лок и др.

---

⁴ Пак там, с. 280 – 284.

1.2. Уилям Пети – основоположник на ранната класическа политическа икономия в Англия.

Уилям Пети (1623 – 1687 г.) е роден на 26 май 1623 г. в гр. Рамси, Южна Англия в семейството на дребен занаятчия. Учи само две години в местното училище, защото започва твърде рано да изкарва сам хляба си. През своя живот сменя множество професии – занаятчия, юнга на търговски кораб, матрос, дребен търговец и пр.

Творческата си дейност в областта на икономическите познания започва на четиридесет годишна възраст. През 1663 г. публикува първото си значимо произведение, наречено „Трактат върху таксите и налозите“. Наред с въпросите за таксите и налозите, предмет на научно изследване в него са и проблемите за цените на стоките, поземлената рента, цената на земята и т. н. В това свое произведение Пети за първи път излага виждането за трудовата субстанция на цената на стоката, поставяйки с това **началото на класическата трудова теория за стойността**.

Други добили известност с идеите си негови произведения са: „Политическа анатомия на Ирландия“ (1672 г.), „Политическа аритметика“ (1676 г.) и „Нещо за парите“ (1682 г.).

Методологическият подход на У. Пети към икономическите явления се основава на метода на естествознанието. Той отделя внимание не просто на отразяването на стопанските явления, както правят меркантилистите, а прави опит за обяснение на вътрешната им същност. **В пълното разбиране на природата на нещата Пети вижда същността на науката и на нейната методология**. По този начин той полага началото на приложението на научната дедукция при изследване на стопанските явления и процеси. При него строгото наблюдение на фактите се съпътства с логически дедуктивен анализ и обобщение, с цел да се разкрият вътрешните връзки между явленията в стопанския живот. Този подход е взаимстван от методологията във философията на Фр. Бейкън и Т. Хобс.

В ранните си писания Пети широко прилага описателния метод, като в известна степен се придържа към меркантилистичните възгледи за приоритетното положение на сферата на обръщение. Научните му съждения в този период са фрагментарно изложени и разпръснати в различни разработки. По-късно, вече оформил свой собствен методологически подход, той изследва вътрешната същност на стопанските процеси и създава единна система от икономически възгледи, базирана върху трудовата теория за стойността. Така прави огромна крачка напред в развитието на икономическата наука.

В творчеството на У. Пети могат да се очертаят няколко важни идейни направления на неговите възгледи: *за стойността, за работната заплата, за рентата и за парите.*

Възгледи за стойността.

Правейки опит да изясни естеството на цената на стоката или основата, върху която различни по своя веществен състав стоки стават разменими, Пети достига до гениален за времето си извод. Според него **размяната на стоките се предопределя от сравнителното количество труд, изразходвано за тяхното производство.** В произведението си „Трактат за таксите и налозите“ той разграничава два вида цени на стоките: „естествена цена“ и „политическа цена“.

В понятието естествена цена Пети влага разбирането си за стойността на стоката, като вътрешна основа на политическата цена. С последната той определя пазарната цена, която може да се колебае около естествената. **Разглеждайки естествената цена като вътрешна основа на пазарната (политическата) цена, Пети я определя чрез труда.** По този начин той се придържа към меркантилистичния принцип за парите, като прави заключението, че всяка стока се разменя за определено количество скъпоценен метал (пари) на основата на труда изразходен за създаването им. **Количеството труд, вложено в производството на стоката, се съизмерва с труда, изразходен при добива на ценния метал, от който е сечена паричната единица.** В случай, че производителността на труда расте, например при добива на ценния метал, то стойността на стоката измервана в този метал ще расте. С други думи налице е права зависимост между стойността на стоката и производителността на труда в добива на ценния метал. Ето защо, Пети приема че **трудът, изразходен за добиването на ценния метал е естествената цена на стоките,** и така полага началото на трудовата теория за стойността.

Оставайки обвързан с меркантилистичните традиции в тези си разсъждения, Пети не се абстрахира от конкретните форми, в които стойността се проявява. Той смесва стойността като понятие за труд с разменната стойност на стоките, т. е. с определена нейна форма при размяната, когато стойността на едната стока се изразява в количество от друга. При това разменната форма на стойността, Пети разглежда в нейния паричен вид – като количество ценен метал. В този ред на мисли за него непосредствен източник на стойност е само един определен вид конкретен труд, а именно този, който се изразходва за добив на злато или сребро (пари). На основата на казаното може да се направи заключението, че **подобно тясно разбиране на труда, създаващ стойност не е освободено от меркантилистичната абсолютизация на паричната форма на стойността.** Останалите видове труд създават

стойност само, ако техните продукти получават парично признание, т. е. доколкото се разменят за злато или сребро.

Тази едностранчивост в теорията за стойността е резултат от факта, че Пети смесва труда въобще, независимо от неговия вид. По-конкретно, смесва т. нар. **абстрактен труд** (като изразходвана човешка енергия, която създава стойността) с конкретния **реален труд** (създаващ потребителна стойност или полезните свойства на стоките в определена веществена форма).

Все пак приносът на У. Пети за създаването на трудовата теория на стойността не може да бъде омаловажен, независимо от пропуските в неговите съждения. Негова е гениалната за времето си мисъл, че **трудът е баща и най-активен принцип на богатството, а земята е негова майка**. Тя донякъде внася смущение в теоретичната му конструкция за стойността на стоките, привнасяйки в нея и друг определящ я фактор – земята. В тази връзка Пети казва: „...Оценката на всички предмети би следвало да се приведе към двата естествени знаменателя – земята и трудът.“⁵

Разграничавайки в съвкупния продукт ролята на труда като „продукт на труда“ и тази на земята като „продукт на земята“, Пети стига до заключението, че „... обичайният мащаб на стойността е средно дневното препитание на възрастен човек, а не неговия дневен труд.“⁶ Така Пети неправомерно приравнява количеството труд, изразходвано за производството на стоката, т. е. стойността, с работната заплата. Това равенство в действителност не съществува, защото по правило заплатата на наемния работник е винаги по-малка от „мащаба на стойността“.

Възгледи за работната заплата.

У. Пети определя същността на работната заплата на основата на трудовата теория за стойността. Той стои на позицията, че **в основата на сделката между предприемача и наемния работник лежи трудът**. Работникът продава своя труд, а капиталистът плаща определена цена. Затова, според него, **работната заплата е естествената цена на труда, а величината ѝ се регулира от стойностния размер на средствата за съществуване на работника.**⁷

За времето, в което Пети прави тези разсъждения, работната заплата в Англия е законово фиксирана от парламента. Ето защо, за да я

---

⁵ Жамина, В. А., Е. Г. Василевского. История экономических учений. Ч 1. Изд. МГУ, М., 1989, с. 292.

⁶ Пак там, с. 293.

⁷ Вж. Пети, У. Экономические и статистические работы. М., 1940, с. 70 – 71.

обоснове като икономически определена величина, той издига недостатъчно ясната си теза, че **основният мотив за труд у работника е минимума средства за живот.**

За определяне на количествените параметри на работната заплата Пети се опитва да установи факторите, които детерминират нейната величина. Първият фактор влияе върху производителността на труда и съответно – върху цената на средствата за живот. Поскъпването на хранителните продукти би трябвало да предизвика и повишаване цената на труда. Вторият фактор е климата. Той е свързан с естествените потребности на работниците. По-големият обем естествени потребности обуславя и по-високо равнище на минимума средства за живот, съответно повече разходи за издръжка – по-висока работна заплата.

Възгледи за рентата.

В представянето на икономическите си идеи У. Пети обръща внимание и на поземлената рента, като прави опит да разкрие нейната естествена основа и законите, които я регулират. Той дефинира **рентата като стойността на земеделската продукция след приспадане на разходите за семена и работна заплата.** Основното му разбиране е, че рентата е свръхстойност или стойностен излишък над размера на производствените разходи. В производствените разходи, както стана ясно вече, се включват работните заплати (средствата, необходими за живот на работещия) и стойността на семената. По този начин Пети приема рентата освен като продукт на труда, но и като неполучавана от работника свръхстойност или принадена стойност.⁸

В разсъжденията си Пети не е достатъчно последователен. **В противоречие с постановката за трудовия произход на рентата той смята, че освен труда и земята има принос при формиране стойността на стока-та.** Ако се приеме тезата, че стойността на земеделския продукт е съвкупност от стойността на продукта на труда и стойността на продукта на земята, където рентата е равна на работната заплата, то стойността на продукта на земята е равна на рентата. От тук следва, че рентата не би могла да бъде принадена стойност. Това разбиране на Пети поставя под съмнение в научните среди приноса му за изясняване проблема с първоизточника на капиталистическия доход. Все пак важното е, че той го поставя като обект на размишление, при това в такова логическо единство с трудовата теория за стойността и работната заплата, което несъмнено представя рентата като единствена форма на принадена стойност.

---

⁸ Пак там, с. 34 – 35.

Разработвайки учението си за рентата, Пети за първи път поставя въпроса за **диференциалната рента**. Неговото виждане е предимно в посока на **различия по местоположение** на поземлените участъци. Според него по-близката до населените места земя носи по-висока рента и струва повече, за разлика от по-отдалечените участъци със същото качество.⁹

Освен по местоположение, Пети споменава и за **диференциална рента според плодородието на почвата**. Тя се свързва с различията при производителността на труда в еднакво по размер участъци.

Виждания за цената на земята и лихвения процент.

У. Пети свързва **цената на земята** с рентата. Той я приема като **капитализирана рента**. Продажбата на земя се разглежда като продажба на рента. В този смисъл, той разбира, че земята е особена стока и не е продукт на труда. Следователно, нейната цена не би трябвало да се формира като при всяка друга обикновена стока. След като продажбата ѝ се приема като продажба на рента, за Пети **стойността на земята се свежда до сума от годишни ренти**. При това тази сума трябва да бъде напълно определена. Ето защо се насочва към един конкретен определител – човек се стреми да купува такъв брой годишни ренти, какъвто е броят на годините, през които трябва да се грижи за себе си и за най-близкото си потомство. „...едва ли някой има основание да се грижи за по-далечното си потомство.“¹⁰ Ограниченият брой години Пети възприема като период, при който в едно семейство едновременно живеят представители на три поколения – един е на 50 г., друг на 28, а трети на 7 г. Това ще рече, дядо, баща и син. Според изчисленията на Пети, по това време в Англия продължителността на периода на съвместен живот на три такива лица е бил 21 години. На тази основа и цената на земята ще се определи като сума от 21 годишни ренти.

Едно от най-големите достижения тук е **приемането на цената на земята като капитализирана рента**. Въпреки това, Пети не стига докрай в обясненията си. На практика продавачът на земята се стреми да получи такава сума пари (цена), която да му носи годишен паричен доход (лихвен процент), не по-малък от годишната рента на продаваната земя. Купувачът, на свой ред, е насочил усилията си да вложи паричния си капитал така, че доходът от рента да не бъде по-малък от паричния доход (лихвения процент), който носи неговия капитал. Следователно, критериите за определяне цената на земята и при двамата участници в сделката са както рентата, така и равнището на лихвения процент. При равни други условия, цената на земята е пра-

---

⁹ Пак там, с. 38 – 39.

¹⁰ Пак там, с. 36.

вопропорционална на рентата и обратнопропорционална на лихвения процент. С други думи, колкото по-висока е рентата, толкова по-скъпа ще е земята, и обратно. Що се отнася до лихвения процент, то колкото по-висок е той, толкова по-евтина ще е цената на земята, и обратно. До тези заключения Пети не е достигнал, защото дефинира лихвения процент като „парична рента“, извеждайки го от цената на земята. Затова и „естественото“ равнище на лихвения процент според него зависи от рентата, получавана от такова количество земя, което може да бъде купено от отдаваните в заем пари.¹¹

Отношение към парите и тяхното предназначение.

В творчеството на У. Пети не се среща цялостен анализ на парите, но могат да бъдат намерени някои разсъждения за тяхната същност. В духа на меркантилистичната доктрина той **приема парите като злато и сребро, чиято стойност зависи от количеството труд, изразходено за тяхното производство.** Като стока със стойност, изразена чрез труда, парите служат за покупко – продажба, установяват и изразяват стойността на другите стоки. Така Пети отрежда на парите ролята на арбитър на стойността на стоките, с което само загатва за тяхната функция мярка на стойността. В своя трактат пише: „Парите се преценяват като еднообразна мярка и образец за стойността на всички стоки. Благодарение на своята делимост те служат за водене на отчетност.“¹² С качеството на „образец на стойността“ за Пети парите трябва да имат устойчива стойност. В противен случай няма да могат пълноценно да изпълняват своята роля.

По-нататък в своите разсъждения за парите, той обръща внимание на неудобството за търговията при паричния биметализъм и от голямото разнообразие от използваните към онзи момент монети. Неговата препоръка в това отношение е: **за да могат парите да изпълняват пълноценно своята функция „мярка на стойността“, задължително трябва да са равни както по тегло и чистота на метала, така и по форма.**

От научна гледна интересни са вижданията на Пети и за практиката на използване на „непълноценни“ пари. Приемайки парите с техния обективен характер, той отхвърля като илюзорни проектите и надеждите за икономически просперитет чрез прилагането на такива пари. По-конкретно, те с нищо не могат да допринесат за растежа на богатството и на практика предизвикват повишение цените на стоките и

---

¹¹ Пак там, с. 41 – 44.

¹² Пак там, с. 85, 124.

един „твърде неприятен и неравномерен начин за облагане на населението“¹³.

Размишленията на Пети за парите са насочени към избягване на заемането на твърда меркантилистична позиция на фетишизиране. В ранните си творби той ги приема в духа на монетаризма (ранен меркантилизъм), но на по-късен етап преосмисля тези си възприятия. Една силна за времето си идея е твърдението, че **и недостигът, и излишъкът на пари са еднакво вредни**. Според него, една страна може да бъде богата и с малко пари, ако тя „... постоянно ги превръща отново и отново в различни стоки с голяма изгода за себе си...“¹⁴ Ето защо, Пети поставя въпроса **за количеството пари в обръщение**. В разработката „Трактат за таксите и налозите“ той споменава за необходимостта от създаването на обективен закон за количеството пари в обръщение и прави опит за неговото формулиране. **Количеството пари, необходими за стоково обръщение трябва да са в отношение със съвкупните разходи за покупка на стоките и с честотата на паричния оборот**.

В своята цялост възгледите на У. Пети изиграват важна роля в историята на икономическата мисъл. Той подготвя почвата за разработване на бъдещите цялостни теории за икономическите категории. С други думи, поставя основите на бъдещата политическа икономия.

1.3. Корени на класическата политическа икономия във Франция. Идеи на Пиер льо Пезан дьо Буагилбер.

Поemanето по пътя на капиталистическото развитие от Франция през XVII век не е свързано с разгръщането на такива радикални промени, като в Англия. Основна причина за това са закостенелите феодални отношения, които френският абсолютизъм изкуствено и насилствено задържа. В резултат френската търговско – промишлена буржоазия не успява да заеме водещо място в обществено – стопанския живот на страната. Процесът на обуржоазяване на аристокрацията не протича така бързо, както в Англия, запазвайки в същото време пълен монопол над собствеността на земята.

По времето на Людовик XIV капиталистическата манифактура във Франция отбелязва най-големите си успехи. Тя се развива при условията на меркантилистичната политика на феодалната държава, провеждана от финансовия министър Жан Батист Колбер. Както става ясно вече в предходната глава, Колбер подчинява на нейните цели цялата външна и вътрешна икономическа политика, за да донесе по-голямо богатство на монархията.

---

¹³ Пак там, с. 73.

¹⁴ Пак там, с. 85.

В този период френската капиталистическа промишленост среща сериозни затруднения. Подкрепеният от интересите на абсолютизма меркантилизъм не създава предпоставки за формирането на вътрешен национален пазар и пазар на труда. Изкуствено поддържаната от държавата цехова система спъва създаването на едри промишлени предприятия в големите градове. Сериозни препятствия в това отношение са и: държавната регламентация на промишлеността и търговията, вътрешните мита, областните различия в монетите, архаичните правови норми, монопола на търговските компании и пр.

След претърпените от Франция големи военни поражения, в началото на XVIII век, от успехите на меркантилизма, колониалните владения и завоюваните външни пазари не остава почти нищо. Експортната промишленост и външната търговия губят своето приложение. Тяхното развитие и поддържане, воденото на непрекъснати войни и колониалната политика носят на страната огромни финансови загуби. Загубите са покривани основни чрез данъчно разоряване на селското стопанство. Всичко това, наред с продължителната политика на ниски цени на зърното и забрана за експорта му, превръщат земеделието в изключително непроизводителен и ниско доходен отрасъл. В резултат селското стопанство в аграрна Франция е докарано до пълен упадък, а селячеството, наброяващо около 90 % от тогавашното население на страната, изпада в бедствено положение.

Тази историческа картина не остава неотразена от икономическата мисъл във Франция. Разложението на меркантилизма и зараждането на класическата политическа икономия се свързват с възгледите на френския мислител и общественик **Пиер льо Пезан дьо Буагилбер** (1646 – 1714 г.). Основен акцент на неговите идеи е поставен върху пагубната политика на френския меркантилизъм и упадъкът на селското стопанство. За разлика от У. Пети, който отразява постепенното навлизане на търговския капитал в промишлеността, **Буагилбер чертае прехода към икономически идеен класицизъм с рязка критика на меркантилизма в защита на селското стопанство от позициите на зараждащата се буржоазия.**

Сред по-стойностните от идейна гледна точка творби на Буагилбер могат да се посочат: „Франция в подробности“ (1695 г.), „Положението във Франция“ (1707 г.) и „Дисертация върху природата на богатството, парите и налозите“. В тях той застъпва тезата, че **богатството на нацията се състои от материални потребителски вещи и преди всичко от продуктите на земеделието.** За да бъде страна богата откъм такива продукти, трябва селското стопанство да се покровителства и поощрява. Така критикува остро меркантилната политика на финансовия министър Колбер, с което **апелира за спазване на естествените закони**

на икономиката. Неговият аргумент е, че **само на природата принадлежи правото да регулира стопанския напредък.**

Подобно на редица свои съвременници, в дух на противопоставяне на феодалния режим, Буагилбер предлага да се извърши такава фискална реформа, която силно би подкопала системата от феодални данъци и тегоби.

Поставяйки в центъра на икономическата мисъл производството, подобно на Пети, **Буагилбер поставя началото на трудовата теория за стойността, но със своя собствена интерпретация.** За него в основата на пазарната цена на стоката стои нейната „справедлива цена“ или „истинска стойност“. Последната **припокрива с изразходвания за производството на стоката труд.** Нещо повече, „истинската стойност“ той **разбира като правилната пропорция, в която трудът се разпределя между отраслите на производството.** Такова правилно разпределение може да се постигне в условията на свободна пазарна конкуренция между отделните стокопроизводители. В тази връзка Буагилбер прави предположение за величината на стойността, свързвайки нейното определяне с разходите за работни време.

Заставайки твърдо на антимеркантилистични позиции, Буагилбер се стреми да игнорира парите, без да осъзнава тяхната неизбежност. За него златото и среброто са внесени в търговията единствено като средство, подпомагащо размяната на стоките. В парите той вижда източника на всички злини за обществото и затова пледира за премахването им. Важни са единствено стоковото производство и свободната размяна.

Независимо от крайната позиция, която заема спрямо **паричната форма на стойността,** именно тя **насочва Буагилбер към производството.** Там той успява да **приравни стойността с мярката на труда – работното време.** Това е негова основна заслуга в по-нататъшното развитие на икономическата наука.

II. Класическата политическа икономия в зрял вид

Основите на класическата политическа икономия се поставят с идеите на У. Пети в Англия и на Буагилбер във Франция. **Нейната сърцевина е трудовата теория за стойността.** Икономическите възгледи на двамата велики мислители не прерастват в стройна икономическа система, представляваща в пълнота капиталистическото стопанство. През XVII век опит за нейното изграждане прави Фр. Кене, но и неговата физиократическа доктрина остава по-скоро буржоазно икономическо учение във феодална обвивка. Онова, което не ѝ достига е липсата на цялостна теория за стойността.

Въпреки това, основите са поставени и надграждането неминуемо настъпва. Великите английски икономисти *Адам Смит* и *Дейвид Рикардо* попълват пъзела на икономическите идеи, превръщайки ги в стройна система за изучаване на капиталистическото стопанство от непосредствените позиции на прогресивната буржоазия. Неслучайно двамата достолепни представители на икономическата мисъл са определяни от изследователите като **корифеи на зрелия класицизъм**.

Ако трябва с едно изречение да се представи трансформацията на икономическото знание от обикновени размишления до напълно изградена научна система, то би имало следния вид. **Класическата политическа икономия започва при У. Пети и Буагилбер, преминава през първата буржоазна теоретична система от периода на развитата манифактура на А. Смит и доби своя разцвет през епохата на индустриалния преврат в икономическото учение на Д. Рикардо.**

В края на XVII век, в периода между У. Пети и епохата на А. Смит, Англия значително променя своя икономически облик. Налице е **трансформация от аграрна към индустриална страна**. Процесът на първоначалното натрупване на капитала е окончателно завършен и е в ход модерното капиталистическо натрупване. Посредством приемането на редица стопански закони, парламентът на Англия създава основата за нейното превръщане в мощна капиталистическа сила, без сериозен конкурент на международната сцена. При тези условия цялостната либерализация на страната във вътрешен и в международен аспект я тласка към нейния по-нататъшен просперитет.

Историята на икономическата мисъл свидетелства, че епохата на зрелия класицизъм бележи своето начало с творчеството на Адам Смит. Той преработва натрупаното до този момент наследство на по-старите класици и на буржоазните физиократи и го доразвива. В тази си работа, Смит не извършва механично съчетаване на идеи, а критично анализира и преосмисля постиженията на предшествениците, създавайки по този начин една оригинална теоретична система. Важен неин белег е здравата ѝ основа, а именно – **трудова теория за стойността**. Нещо повече, използвайки я, той се освобождава от меркантилистичните заблуди на Пети. За Смит **източник на богатство е трудът, впрегнат в производство, независимо от неговия вид и от отрасловото му приложение**. Така отхвърля, от една страна, меркантилистичната теза, че обръщението е главен източник на богатство, а от друга – едностранчивото физиократическо разбиране, че само трудът в земеделието е производителен.

В методологически план Смит е привърженик на принципите на „**естествения ред**“ в стопанския живот на обществото. Той подема и доразвива мотото на физиократите „Laissez faire, laissez passer“, но вече

на основата на едно чисто буржоазно разбиране за икономическия живот, признаващо труда във всички отрасли на производството, но все пак отдаващо приоритет на капиталистическата манифактурна промишленост.

Истинско идейно съзряване в разбиранията на А. Смит настъпва през втората половина на XVIII век. Тогава на бял свят излизат неговите класически произведения. Моментът не е случаен – навечерието на индустриалния преврат в Англия. Той вече е станал свидетел на първите технически изобретения, особено в памучната промишленост. Посреща с възторг тези нововъведения и вижда в тях залог за просперитет на едрото производство. Въпреки напредничавите си разбирания, Смит е определян от изследователите като **икономист на манифактурния период** от световната стопанска история, като **теоретик на едрата капиталистическа манифактура с нейното техническо разделение на труда**. За него **разделението на труда от такъв тип гарантира нарастване на производителността и перспектива за увеличение на богатството**.

2.1. Адам Смит – основоположник на същинската класическа политическа икономия.

Адам Смит е роден през 1723 г. в шотландското градче Къркълди в семейството на митнически чиновник. Първоначално учи в университета в Глазгоу, а по-късно в Оксфорд. Полученото солидно образование е предпоставка през 1748 г. да му бъдат възложени лекции по риторика и литература в Единбургския университет. По-късно в 1751 г. води самостоятелен курс от лекции по логика и нравствена философия в Глазгоу. Пристрастията му към философските съждения намират своя естествен апогей в излязлото на бял свят през 1759 г. произведение „Теория на нравствените чувства“. С него Смит печели известност сред съвременниците си.

Неговата популярност като учен го привлича към съществуващия вече в Глазгоу клуб по политическа икономия. Вниквайки в идеите на мислителите от XVII и XVIII век, Смит формира своя позиция за стопанския живот на обществото. По време на пребиваването си във Франция през 1765 г. се запознава с цета на физиократическата школа – Кене, Тюрго, дьо ла Ревииер и Дюпон дьо Немур. Освен това, като последователен привърженик на натурфилософията, се впечатлява от възгледите на Дидро и Д`Аламбер. Срещите му с такива бележити личности оказват огромно влияние за формирането на неговите обществени и икономически разбираня.

След завръщането си в родината цели 12 години Смит работи върху епохалното си произведение „За природата и причините за богатството на народите“, публикувано през 1776 г. То става известно на широ-

ката публика със заглавието „Богатството на народите“¹⁵. Идеите, които споделя в произведението, му носят славата на световен икономист далеч зад пределите на Великобритания. Историята на политическата икономия познава малко икономисти, съчиненията на които остават актуални завинаги и предопределят развитието на икономическата наука в бъдеще. Неслучайно на А. Смит е дадено прозвището „шотландският мъдрец“.

Методология на изследванията на Адам Смит.

В своя творчески път Смит изследва две страни на човешката природа – **нравствената** и **икономическата**. На първата е фокусирали възгледите си в „Теория на нравствените чувства“, а втората – в „Богатството на народите“. При изследването на нравствения свят на човека, негов изходен пункт е *симпатията*, която дефинира като *съпричастие към това, което се случва с другите*. Разбиранията за икономическата страна на човешката природа се градят около *егоизма*. Двете страни на човешката природа бележитият учен изследва в съвкупност. Затова и нравствените, а и стопанските явления обяснява натуралистически, извличайки ги от човешката природа. Смит дуалистически приема, че нравственият свят на човека се направлява от алтруистични подбуди, а стопанският – от егоистични.

На основата на тези двойствени разбирания Смит разглежда обществото като съюз за размяна, в основата на който лежи размяната на различни видове труд. Именно склонността на хората към размяна, той определя като фундаментално свойство на човешката природа. Когато хората си оказват услуги едни на други, те разменят труд и продукти на труда, водени от личния си интерес и личната си изгода. От гледна точка на егоистичната му природа, той представя индивида като „икономически човек“ (*homo economicus*). Преследвайки своите интереси, по най-ефективен начин човек спомага и за интересите на обществото. Последните са свързани с растежа на производителните сили и на богатството.

По начало идеята на Смит за **икономическия човек** е абстрактна, но в развитието на своята методология започва да го отъждествява с **предприемача** – капиталист. В стремежа си, колкото се може по-изгодно да използва своя капитал, предприемачът в толкова по-голяма степен допринася за стопанския прогрес на обществото.

При определяне на силата, която направлява сложното стопанско взаимодействие между хората, той използва словосъчетанието „невидима ръка“ (*invisible hand*). „Невидимата ръка“ разпределя съвкупния

---

¹⁵ Вж. Смит, А. Богатство на народите. ИК „Рата“, С., 2006.

обществен продукт. Чрез нея Смит отстоява тезата, че **икономическите явления се подчиняват на стихийни и обективни закони**. Условието, при които действието на тези закони се осъществява най-ефективно, приема по физиократически като „естествен ред“. Това понятие за Смит и последователите му двойствен смисъл. От една страна, те го разглеждат като **теоретичен модел на икономиката на свободната пазарна конкуренция**, а от друга – като **принцип на стопанската политика**. В този смисъл, понятията „естествен ред“, „естествени закони“, „естествена свобода“, „свободна игра на стопанските сили“, „ненамеса на държавата в икономическия живот на обществото“, за Смит са условия за ръст на богатството и благосъстоянието.

В унисон с разбиранията си за „естествения ред“ в икономиката шотландският мъдрец определя **задачата на политическата икономия в две посоки**. Първо, **в позитивен план, анализ на обективната икономическа реалност и разкриване закономерностите на нейното развитие**. На второ място, **с нормативна насоченост, разработване на препоръки за икономическа политика на фирмите и държавата**.

Прилаганият от У. Пети и Фр. Кене метод на **логическата абстракция**, намира своето естествено продължение и развитие и при А. Смит. Чрез него **той се опитва да проникне в същностните вътрешни връзки на явленията и да разкрие под външното и повърхностното им проявление техните дълбоки закономерности**. Въпреки заявената по този начин сериозна научна насоченост, методът на Смит страда от някои недостатъци. Например, в него се дава израз едновременно както на дедуктивния, така и на индуктивния изследователски подход. При това резултатите от дедуктивното изследване често влизат в противоречие с индуктивното. Посредством дедуктивното изследване той разкрива вътрешните закономерности и физиологията на икономическия живот, преминавайки от външни признаци към вътрешни връзки. Заедно с това, на места в идейната си конструкция, Смит определя като закон външната, повърхностната видимост, като се увлича в описание и външно емпирично изследване и категоризиране на явленията. На тази основа издига тезата, че в основата на разменната стойност лежи общественото количество труд в различните стоки. По-нататък, обаче, стъпвайки на позицията, че стоквата стойност се разпада на доходи (работна заплата, печалба и рента), той прави следния извод: стойността се образува от доходите. В крайна сметка, това противоречи на първоначалната му позиция за труда като стойностно образуващ фактор.

Разделението на труда, размяната и парите в концепцията на Адам Смит.

Ролята на **труда, като фактор за растежа на богатството**, се изяснява от Смит още във въведението на „Богатството на народите“. Там той разкрива основната си теза за труда, приемайки го за един от най-

важните двигатели на икономическото развитие.¹⁶ Затова в книгата първа на произведението си започва изложението с проблема за **разделението на труда**, който преминава като нишка и намира своето развитие във всички останали части.

Поставяйки въпросът за разделението на труда в центъра на изследването, Смит привежда, станалият христоматиен, пример за манифактурата при производството на топлийки¹⁷. **На основата на специализацията на работниците и разделянето на операциите между тях, многократно нараства производителността на труда и обема на продукцията.** Увеличаването на производителността на труда Смит свързва с обстоятелството, че в следствие на неговото разделение се повишават уменията, ловкостта и изкуството на отделния работник. Освен това, спестява се времето за преход от една работа (операция) към друга. Така се създават условия и се намират инструменти и машини, които позволяват на един работник да изпълнява дейностите на повече работници.

Казаното ни дава основание да посочим, че Смит категорично отстоява позицията – **увеличението на производителността на труда е резултат от разделението на труда.** Той смята, че **обемът на производството и потреблението на всеки народ зависи от два фактора.** От една страна, това е **броя на населението, извършващо производителен труд**, а от друга – **равнището на производителност на труда.** На тази основа, според него, предпоставка за увеличаване богатството на народите и за техния икономически напредък не са непосредствено географските и природните условия, а по-високата степен на разделение на труда и производителната сила на националните трудови ресурси.

В своите разсъждения **Смит не прави разлика между манифактурно и обществено разделение на труда.** Цялото общество приема за една огромна манифактура. Разделението на труда в тази манифактура, според него, е всеобща форма на сътрудничество и взаимодействие между хората. От своя страна **манифактурното разделение в същност е техническо разделение на труда на хора, обединени в производството на една обща стока.** **Общественото разделение на труда е разделение между отделни стокопроизводители.** Обединението на двете се постига на пазара. Погледнато в исторически план, може да се каже, че манифактурното разделение на труда е много по-късно възникнала форма.

От изследователска гледна точка интерес представлява позицията на Смит за **връзката между разделението на труда и размяната.** В него-

---

¹⁶ Вж. Смит, А. Богатство на народите. ИК „Рата“, С., 2006, с. 5 – 7.

¹⁷ Пак там, с. 11 – 12.

вите разбирания **размяната е вътрешно присъща на човека склонност, породена от потребността му да общува със себеподобни.** От своя страна, размяната разглежда като предпоставка за възникване на разделението на труда.¹⁸ По-нататък в своята концепция Смит приема, че развитието и усъвършенстването на разделението на труда и разширяването на размяната са два едновременно протичащи взаимнообвързани процеса, които се самозадвижват. В тази връзка, той споделя издигнатата още от Ксенофонт идея, че колкото по-широк е пазарът, толкова по-развито е разделението на труда, и обратно. Широтата на пазара, от своя страна, разглежда като зависима от гъстотата на населението на дадено място и от удобните транспортни комуникации, свързващи различните места на този пазар.¹⁹

При самозадвижването на размяната и разделението на труда, Смит приема за необходимост наличието на **пари.** От такава позиция разглежда и тяхната същност. Според него, огромната част от своите нужди хората могат да удовлетворяват посредством размяна на произведенията си. Ето защо приема появата на парите като естествено явление. По-конкретно, те стихийно се отделят от стоковия свят в резултат на постепенното преодоляване на пречките пред размяната, произтичащи от прекия продуктообмен. От такава позиция за Смит парите не са плод на някакъв съзнателен договор или на избирателната дейност на отделна личност.

Анализирайки парите и тяхното възникване и предназначение, шотландският мъдрец им отрежда само една функция – *средство за обръщение.* Той ги приема като обикновена стока, която е най-търсена и следователно е най-удобна. Парите за него са техническо средство за обръщение, което облекчава хода на икономическия прогрес, и поради това ги нарича: „велик двигател на обръщението“ и „велико оръдие на търговията“.²⁰

Теория за стойността на Адам Смит.

В основата на възгледите на Смит за стойността лежи трудовата теория. Затова в центъра на разбиранията му стои тезата, че **стойността на стоката се определя от изразходвания за нейното производство труд.** На тази основа **размяната им се извършва в съответствие с вложеното в тях количество труд.**

Тръгвайки от предположението, че трудът определя стойността на стоките, Смит прави значителна крачка напред като я обвързва с реално съществуващата тогава система на стоково – парична размяна и

---

¹⁸ Пак там, с. 19 – 22.

¹⁹ Пак там, с. 23 – 27.

²⁰ Пак там, с. 28 – 34.

с ценообразуването в условията на свободна пазарна конкуренция. Неговият най-съществен принос е в направеното за първи път в историята на икономическата мисъл до този момент разграничение на понятията „потребителна стойност“ и „разменна стойност“ на стоката. Под потребителна стойност разбира полезността на даден предмет, а под разменна – възможността, която дава притежанието на даден предмет да се купят за него други предмети.²¹ Разменната стойност той определя посредством труда, вложен за нейното производство. Във връзка с това признава равнозначността на всички видове производителен труд при създаването на стойност. При количественото съотношение на една стока към друга, стойността се проявява като разменна стойност, а при достатъчно развито стоково производство в парична форма – като пари. По такъв начин Смит преодолява едностранчивия подход на У. Пети към стойността, който я разглеждаше единствено в нейната парична форма, създавана от особен вид труд – този за добив на злато и сребро. Неговото внимание е преди всичко върху труда като количествена мярка на стойността, проявяваща се в разменните отношения, а от там и в цените. От такава позиция Смит споделя, че **величината на стойността се определя не от фактическите разходи на труд на отделния стокопроизводител, а от тези разходи, които са направени в средни производствени условия при дадено състояние на обществото.** С други думи, **величината на стойността зависи от обществено признатите разходи на труд.** За него квалифицираният и сложният труд създават повече стойност за единица време, отколкото неквалифицирания и прост труд.

Съществен принос на Смит за изграждането на теорията за стойността в политическата икономия има идеята му за „естествената“ и „пазарната“ цена на стоките.²² Под „естествена“ цена той разбира **паричния израз на стойността.** „Пазарната“ цена е тази, по която обикновено стоките се продават. Тя може да бъде по-висока или по-ниска от естествената и се регулира от съотношението между търсенето и предлагането на стоката.

При оформянето на своята трудова теория за стойността Смит не е достатъчно последователен. От една страна стои водещото му разбиране, че стойността на стоката се определя от количеството труд, вложен за нейното създаване. От друга страна, въвежда в разсъжденията си и втора гледна точка, според която стойността се определя от количеството труд, което може да се купи за дадена стока. В условията на просто стоково производство, когато не е имало наемен труд и стокопроизводителите изцяло присвояват продукта на своя труд, при размя-

---

²¹ Пак там, с. 45 – 49.

²² Пак там, с. 60 – 68.

ната действително е налице покупка на труд с труд. Например, тъкачът разменя парче плат за чифт ботуши. При това платът струва труда на обуцаря. Следователно, трудът на обуцаря се купува от овеществения труд на тъкача. С преминаването към манифактурно производство възникват наемните отношения, което усложнява ситуацията. В случай, че тъкачът е наемен работник, стойността на произведения плат и стойността на неговия труд вече стават две различни неща. Парчето плат струва, както преди чифт ботуши, но трудът на тъкача струва по-малко от обувките, защото е получил част от стойността на труда.

В своите размишления върху стойността на стоките Смит отбелязва едно важно противоречие. Според него, **между наемния работник и предприемача – работодател законът на еквивалентността се нарушава**. Той вижда това в несъответствието между заплатения труд на работника и стойността, която той създава. На практика Смит не може да обясни, защо се нарушава принципът на еквивалентността. Но все пак отбелязва, че **стойността на стоката се определя от труда само в условията на просто стоково производство**. Следователно, при тези обстоятелства **от постановката за купуваемия труд стойността вече се определя и отъждествява с дохода**. С появата на частната собственост върху земята и с натрупването на капитала продуктът на труда вече не принадлежи изцяло на работника. Доходът или цената, получена за този продукт, работникът трябва да дели с притежателя на капитала, който му дава работа. В такива условия, **доходът вече е съвкупност от три елемента – работна заплата, печалба и рента, при което стойността на стоката за Смит се представя като съставена от трите вида доход**. Ето защо приема, че работната заплата, печалбата и рентата са трите първоизточника на всяка разменна стойност. Това разбиране влиза в противоречие с трудовата теория за стойността, където последната се формира от количество труд, а не от доходи. Тук очевидно Смит смесва разпределението на стойността с нейното образуване. От позицията, че част от стойността се разпределя като печалба и рента, той прави следния извод – количеството труд за изработване на дадена стока не е единственото условие за определяне на нейната стойност.

Теорията на Смит за стойността като формирана от трите дохода има огромно влияние в историята на икономическата мисъл. Тя създава възможности за разглеждане на капиталистическото производство като сътрудничество на три равноправни фактора – труд, капитал и земя.

Възгледи на Смит за общественото разслоение и доходите.

А. Смит разглежда обществото като съставено от три основни прослойки. Прослойката на земевладелците притежава основното производствено средство – земята. В резултат те получават доход във вид на по-

землена рента. Рентата се представя като арендно заплащане за ползването на земята, отдавана в аренда на фермерите – капиталисти. Прослойката на капиталистите владее другите производствени средства – сгради, оборудване, транспортни средства, ферми, запаси от суровини и др. Освен това, те наемат работници и получават доход във вид на печалба. Когато арендуют земя, част от печалбата те предават във вид на поземлена рента. Този пример може да бъде отнесен и към капиталистите в добивната промишленост, арендуващи рудници.

Научна заслуга на Смит е фактът, че не прави разлика между капиталистите, заети в промишлеността и в земеделието, каквато е налице при физиократите. Сред капиталистите, обаче, отделя тези, които отдават в заем паричен ресурс на тези в промишлеността. Доходът от заемния капитал, под формата на лихва, той разглежда като част от печалбата на промишлените капиталисти, отдаващия за ползването на заемните средства.

Третата основна прослойка за Смит е съставена от наемни работници, които не разполагат със собственост, носеща им доход.

В представите на Смит обществото не се отъждествява напълно с тези прослойки. Цялостната картина на разслоението допълва с групи, заемащи промеждутъчно положение от гледна точка на характера на техните доходи. Ако доходите на основните прослойки приема за първични, то доходите на промеждутъчните групи са вторични. Последните имат статута на преразпределени доходи, чийто източник е печалбата, рентата или работната заплата.

Възгледи за работната заплата.

В неговия идеен дискурс **работната заплата е трудов доход на работника**. В условията на просто стоково производство доходът от труд се отъждествява със стойността на продукта. При капиталистическото производство работната заплата е част от стойността на създадения продукт. Заедно с това Смит разглежда **работната заплата като цена на труда, продаден на капиталиста**.²³

Трудът се третира като стока със същите характеристики като всяка друга. Затова и за нея шотландския мъдрец определя „естествена“ и „пазарна“ цена. Като последовател на идеите на Пети и Кене, Смит отстоява тезата, че размерът на работната заплата зависи от стойността на необходимите жизнени средства за съществуването на работника и неговото семейство. Изследвайки структурата на необходимите за живот средства, стига до извода, че тяхната най-долна граница е физическият минимум. В страни, които бележат бърз стопански напре-

---

²³ Вж. Смит, А. Богатство на народите. ИК „Рата“, С., 2006, с. 69 – 72.

дък работната заплата освен минимума, включва и друга съставка от средствата за живот, чийто размер се определя от установилите се норми на потребление и традиции.

Като ревностен последовател на идеите за „естествения ред“, Смит идентифицира работната заплата в тясна зависимост от законите на пазара. Пазарният механизъм удържа естествената работна заплата на определено равнище, като ограничава отклоненията на фактическата заплата от това ниво. При значително увеличение на работната заплата над естественото равнище, раждаемостта се повишава и броят на отгледаните деца расте. Заедно с това расте и предлагането на труд и конкуренцията между работниците. Вследствие нормалното равнище на работната заплата се понижава, което предизвиква обратна тенденция – спад на раждаемостта, увеличаване на детската смъртност, съкращаване на предлагането, засилване на конкуренцията между предприемачите. Краен резултат от този процес ще е повишението на работната заплата отново.

За разлика от У. Пети и от физиократите, Смит е на позицията, че **работната заплата трябва да бъде висока**. Това би подпомогнало постъпателното развитие на икономиката и растежа на благосъстояние. Защото **високата работна заплата стимулира растежа на производителността на труда**, което на свой ред усилва натрупването на капитал и предизвиква ръст при търсенето на труд.

Идеи за печалбата на Адам Смит.

В концепцията на Смит като икономическа категория печалбата се свързва с появата на капитала. На тази основа я приема за историческа категория и представя условията, при които тя възниква. От позиция на трудовата теория за стойността печалбата е част от стойността на продукта на труда. В конкретен вид тя е разлика между добавената от труда на работника стойност и работната заплата. С други думи, нарича я свръхдоход или принадлежна стойност.²⁴

От друга страна, печалбата Смит възприема като **остатък от стойността на продукта на труда след изплащане на рентата и процента**. Това всъщност е предприемачески доход на функциониращия капиталист. В тази връзка той отхвърля мнението, че печалбата е разновидност на работната заплата, която възмездява труда на предприемача. За да аргументира тази своя позиция, подчертава, че размерът на печалбата не се определя от количеството, тежестта или сложността на предприемаческия труд, а от размера на прилагания в предприятието капитал.²⁵

---

²⁴ Пак там, с. 91 – 94.

²⁵ Пак там, с. 97 – 98.

В съответствие с разбирането си за стойността като съставна на трите дохода Смит застава на друга позиция. При нея **той разглежда печалбата като резултат на целия авансиран капитал**. Печалбата трябва да бъде пропорционална на вложения капитал – равни капитали носят еднакви печалби. По този начин, влизайки в противоречие с първоначалното си мнение, Смит вече представя печалбата като част от производствените разходи.²⁶

От представените разбирания на Смит за печалбата може да се направи заключението, че макар и противоречиви по същност, те са основата за бъдещото развитие на икономическата мисъл. Първият вариант е доразвит от Карл Маркс в неговата концепция за произхода и същността на принадлежната стойност, а вторият служи за основа на множество съвременни теоретични модели, при които печалбата се извежда от приноса на капитала в производствения процес.

Рентата в идейната концепция на Адам Смит.

В своите разбирания Смит е противник на крупното земевладение и отстоява тезата, че доходите на едрите поземлени собственици имат паразитен характер. В поземлената рента, като доход, той вижда някои елементи на монопол, но не дава дефиниция на свързаната с него диференциална рента. Все пак отбелязва наличието на различия между отделните участъци земя по плодородие и местоположение, както и че тези различия могат да бъдат причина за образуването на диференциална рента. Тези негови възгледи не са оформени в самостоятелна концепция.

В неговите разбирания за рентата могат да бъдат открити четири противоречащи си обяснения.²⁷ **Първо**, придържайки се към **трудова-та теория за стойността**, Смит характеризира **рентата като нетрудов доход, който се удържа от стойността на продукта на труда в полза на земевладелеца**. От тази гледна точка, за него рентата е излишък от стойността над работната заплата и средната печалба на фермера – капиталист.

Второто разбиране за рентата е развито на основата на **теорията за трите фактора и доходите от тях**. Както работната заплата се представя като естествено възнаграждение за труда, печалбата – възнаграждение за капитала, така и рентата е естествено възнаграждение или цена за ползването на земята.

Обръщайки внимание на **монополния характер на собствеността върху земята**, Смит формулира и **трети** възглед. Той се състои в тезата, че

---

²⁶ Пак там, с. 99 – 101.

²⁷ Пак там, с.146 – 178.

поземлената рента е монополна цена. На практика, обаче, като образувател се в обръщението монополната цена се отъждествява с рентата само в отделни частни случаи.

Повлиян от **разбиранията на физиократите**, Смит демонстрира и *четвърти* възглед за рентата. Изначално той не споделя физиократическите дефиниции за стопанските явления, но се придържа към тезата, че земята не само доставя потребителни стойности, но и участва в създаването на разменна стойност. Така **Смит разглежда рентата като резултат на природата, който остава под формата на излишък след приспадане на всичко, произведено от човека.** В същата посока подчертава, че трудът е особено производителен в земеделието, защото заедно с човека тук работи и природата, което е източник на поземлена рента.

Теория за капитала на Адам Смит.

В теоретичната конструкция на Смит няма единно становище за капитала. От една страна, той представя **капитала като стойност, даваща прираст.** От друга страна, разглежда **капитала като запас от предмети, необходими за по-нататъшното производство.** Докато първата теза за капитала остава неразвита и в крайна сметка я изоставя, около втората се изгражда теорията му.²⁸ Чрез втората гледна точка на капитала се гледа като на източник на печалба.

Ако физиократите гледат на капитала „ограничено“, т. е. като производителен е само капиталът, ангажиран в земеделието, то Смит преодолява разчупва тази теза. По-конкретно, той обединява всички видове капитал и не вижда различия между тях според сферата на приложение. За него всеки капитал е източник на доход, но не отчита, че при движението си преминава през три форми – парична, производителна и стокова. Затова му е чуждо разбирането, че търговският капитал е обособила се форма на промишления капитал, чийто източник на печалба е печалбата от промишления капитал.

В своята система за обяснение на капитала Смит прави опит да **развие понятията „основен“ и „оборотен“.** Според него, **критерий за това разграничение е начинът, по който отделните части от капитала носят печалба.** Основният капитал е онази част от капитала, която носи печалба без да сменя собственика си или без по-нататъшно обръщение. Оборотният е частта от капитала, която изпълнява същата функция за собственика като „постоянно го напуска в една форма и се връща при него в друга“²⁹.

---

²⁸ Пак там, с. 257 – 258.

²⁹ Пак там, с. 264 – 266.

В групата на *основния капитал* Смит отнася: машините и оръдията на труда; сградите и постройките за производствени и търговски цели; различните видове мелиоративни съоръжения, увеличаващи пригодността за обработка на земята; придобитите от учения и тренировки навици и „полезните способности на членовете на обществото“. Към *оборотния капитал* той причислява: парите; суровите материали и полуфабрикатите, намиращи се в незавършеното производство; готовите, но нереализирани стокови запаси. Според него, **връзката между двете форми на капитала се състои в това, че първият може да функционира и носи печалба единствено при участието на втория.**

Това разбиране на Смит не показва особеностите в оборота на двете форми на капитала и може да се определи като крачка назад в сравнение с постиженията на физиократите по този проблем. Преди всичко грешката му се състои в разпространението на делението и в сферата на обръщението. Физиократите правят това деление единствено за капитала в производството, макар и само за земеделието. Нещо повече, Смит допуска, че основният капитал не влиза в обръщение, докато физиократите приемат за обръщаеми всички форми на капитала. Елементите на основния капитал се обръщат постепенно и пренасят стойността си на части в процеса на своето използване и изхабяване, в продължение на множество производствени цикли. Числящите се към групата на оборотния капитал елементи пренасят стойността си изцяло в рамките на един цикъл. Следователно, **различията между основен и оборотен капитал се свеждат до начина, по който се пренася тяхната стойност, а не, както твърди Смит, до начина на донасяне на печалба.**

Виждания за възпроизводството на обществения капитал.

Капиталът, с който разполага отделния предприемач, представлява част от съвкупния обществен капитал. Процесът на възпроизводство на обществения капитал може да се осъществи, ако всички произведени от предприемачите стоки през определен период от време се реализират напълно. Така капиталът би могъл да продължи своята производствена функция.

От съдържателна гледна точка **обществения капитал зависи от съвкупността на съставлящите го стоки, както по стойност, така и по натура.** Напълно естествено е реализацията на една стока да възстановява разходите по нейното създаване. Според Смит, това, което се отнася за една стока, важи и за съвкупността от тях в националното стопанство. Ето защо, съвкупният годишен стоков продукт също би трябвало да включва възстановените средства за производство. В стойностен израз това са всички материални разходи, а по натура – различните средства и предмети на труда. С този свой възглед той допринася за разби-

рането на възпроизводството на общественя капитал, като дава понятия за „*брутен*“ и „*чист*“ доход. Под **брутен доход** има предвид **целият годишен сток продукт на жителите на една страна от земята и труда и включва в него всички материални разходи, в т. ч. и повторното отчитане на суровините и материалите в последвалите стадии на тяхната обработка**. За чистия доход разбирането му е: **това, което остава след приспадане на разходите за основен и оборотен капитал**. С други думи, **това е националният доход, възприеман от него като фонд за лично потребление**.

На основата на посоченото, **съвкупният обществен продукт се разпада на две големи части: средства за производство и предмети за лично потребление**. В съответствие с това целият обществен капитал, ангажиран в отраслите на стопанството, се диференцира на:

- капитал, зает в отрасли, произвеждащи средства за производство;
- капитал, зает в отрасли, създаващи предмети за потребление.

Възгледи на Смит за производителния и непроизводителния труд

Проблемът за диференцирането на труда на производителен и непроизводителен е поставен от Смит с цел да се изясни какви видове труд предизвикват ръст на богатството на нацията.³⁰ Под „**производителен**“ той разбира **трудът, който създава стойност**. В условията на капиталистическа манифактура това едновременно означава **труд, създаващ печалба**. С други думи, **производителен е трудът, за покупката на който са изразходва капитал**. Обратно, **труд, който се заплаща с доход за Смит е непроизводителен**. По-конкретно, непроизводителен е труд, който не се въплъщава в някакъв продукт, а представлява услуга, чието предоставяне или производство съвпада с нейното потребление. За пример той сочи труда на домашния слуга.

На практика идентифицирането на труда с материалния продукт, чието потребление продължава след като работата е приключила, не е задължително условие за производителния характер на труда. В подкрепа на това виждане, може да се даде пример с транспортирането на продукцията като вид труд, който представляват продължение на производството на продукта, но в сферата на обръщението. При тези условия трудът създава стойност, съответно печалба и следователно е производителен, макар да не се овещества.

Приносът на Смит за разбирането на двете категории труд е в тезата, че **колкото по-малък е делът на непроизводителния труд в обществото, толкова по-бързо ще се увеличава общественото богатство, тъй като**

---

³⁰ Вж. Смит, А. Богатство на народите. ИК „Рата“, С., 2006, с. 313 – 331.

хората прилагачи такъв труд се издържат от труда на производителните работници.

Виждания на Смит за външната търговия

В областта на външната търговия Смит си поставя за задача, да докаже несъстоятелността на идеите на меркантилистите, че световното богатство е фиксирано и неограничената търговия между държавите забавя тяхното развитие. С други думи, за меркантилистите страните, които изнасят повече продукция печелят, защото получават в замяна повече злато и с това увеличават своето богатство. И още, страни, които внасят тази продукция от чужбина губят, защото плащат за нея със злато и така намаляват националното си богатство.

Критикувайки меркантилистките разбирания, Смит си поставя за цел да докаже, че **всяка страна може да спечели от развитието на външната търговия**. Затова той създава своята теория за международната търговия, останала известна в икономическата наука като **теория за абсолютните предимства**. В нейната основа стои разбирането, че **производството, а не обръщението е фундамент на търговския обмен**. В този смисъл, **всяка страна на базата на разполагаемите си ресурси (природни и създадени) се специализира в производството на такива стоки, за които има абсолютни предимства пред останалите**. Тя ще разменя тези стоки срещу стоки на други страни, за създаването на които няма предимство. При това положение **благосъстоянието на двете страни ще расте**, защото спестеният труд в резултат на абсолютните предимства ще дава възможност той да се използва за производството на повече специализирани стоки. Така в резултат на специализацията и международната търговия нараства световното производство и богатство.

Важно условие за постигането на максимален ефект от международната търговия е да не се поставят никакви пречки пред нея. В това отношение Смит се спира на ограниченията, които прилагат страните, доказвайки, че в крайна сметка те принуждават потребителите да субсидират производителите, което противоречи на свободната игра на пазарните сили.

От представените идеи на Смит може да се направи заключението, че голямата част от възгледите на великия шотландец и до днес не загубили своята актуалност. Дълбочината на неговия анали и проникателността, с която интерпретира стопанските процеси, дават основание той да се възприема като класик на икономическата мисъл.

2.2. Жан Батист Сей – основоположник на класическата политическа икономия във Франция.

Основоположник на класическата политическа икономия във Франция е **Жан Батист Сей** (1767 – 1832 г.). Според изследователите на историята на икономическата мисъл **неговата основна заслуга се състои в систематизирането и тълкуването на икономическите идеи на Адам Смит**. Наред с това му се приписват и редица оригинални за времето си съждения и приноси моменти за оформянето на икономическата наука. Негова е, например, известната **теория за пазарите**.

Основните възгледи на Сей са представени в произведението „Трактат по политическа икономия“ (1803 г.). За разлика от А. Смит в своето произведение Сей отделя политическата икономия от политиката въобще. Той дефинира **предмета на политическата икономия като наука за производството, разпределението и потреблението на богатството**. По същество прави опит да отдели разпределението и потреблението в самостоятелни дялове научното стопанско поле. Логиката за това е, че са самостоятелни процеси в икономическия живот на обществото. Като самостоятелен дял на политическата икономия, той разглежда производството от технологично – практическа гледна точка. Прилагането на описателен подход му дава възможност да направи извода, че **производството не създава материя, а само приспособява предметите на природата към човешките потребности**. И още – **производството е невъзможно без труд, оръдия на труда и земя**. На тази основа, трудът, капиталът (средства за производство) и земята приема като трите фактора на всеки производствен процес.

Интересна от научна гледна точка е представата на Сей за **стойността на стоката**. Оформяйки своята позиция по въпроса, той не доразвива трудовата теория за стойността на Смит, а я заменя със своята „**теория за полезността**“. Основната ѝ хипотеза е: **производството създава полезност (потребителна стойност), а полезността определя ценността на предмета**. С други думи, ценността е мерило за полезността на стоката. От казаното става ясно, че Сей не прави разлика между понятията „*стойност*“ и „*потребителна стойност*“ на стоката, а просто ги приема за равнозначни. Обяснението на стойността на стоката с нейната полезност не е достижение на самия Сей. Преди него такива възгледи споделя и Тюрго, както стана ясно в глава пета.

Според Сей стойността на вещите е толкова по-висока, колкото е по-голяма е тяхната полезност. Но полезността не може да служи за основа на стойността, защото потребителната стойност на разменящите се стоки е качествено различна и затова е количествено несравнима.

Опирайки се на теорията за полезността и по-конкретно на разбирането, че в **създаването на полезност наред с труда участват и природ-**

ните сили, Сей определя като фактори на производството заедно с труда – помощните средства (капиталът) и земята. Всеки от факторите оказва определена услуга при създаването на стойността. Оттук и още едно негово определение на стойността – **стойността на производствените услуги не е нищо друго освен стойността на стоката, която е те хен резултат.**

В продължение на оформянето на представите си за стойността Сей приема, че тя се установява в процеса на размяната. За него **мярката на стойността на даден предмет е това количество предмети, които друго лице е съгласно да даде за него в замяна.** Следователно, тук **стойността се определя посредством процесите на търсене и предлагане.** Сей твърди, че търсенето и предлагането регулират само отклонението на цената от стойността и чрез тях не може да се обясни механизмът на оформянето на стойността. Когато между тях съществува равновесие, стоките не „губят“ своята цена, защото нейната основа е стойността, създадена от труда, независимо от търсенето и предлагането.

От позицията на полезността, като определител на стойността на стоките, Сей разглежда и въпроса за **доходите в обществото.** Всеки от производствените фактори оказва услуга и така създава богатство и стойност. При това положение, Сей счита, че **всеки фактор създава определена част от съвкупния обществен продукт.** Затова който и да е от три фактора, той приема за източник на богатството и така разграничава **три вида доходи: работна заплата, процент и рента.**

Както стана ясно в изложението на глава пета, А. Смит различава два вида доходи – предприемачески доход и процент, и извежда тези доходи на основата на печалбата. Сей обаче прави крачка назад от този възглед, опитвайки се да обясни доходите от различни източници. Ако процента за собственика на капитал Сей извежда от производителността на капитала, то при дохода на предприемача постъпва точно обратното – възнаграждение за неговите бизнес способности, за неговата дейност. С други думи, последният приема за трудов доход, който се характеризира като своеобразна работна заплата на самия предприемач. Така, според него, между предприемача и работника няма разлика – и двамата формират трудови доходи. Разликата е в размера на самите доходи. За висококвалифицирания си труд заплатата на предприемача е по-голяма по размер, спрямо тази на обикновения работник. Заплата на последния Сей при равнява като размер до средствата, необходими за „поддържане на живота и здравето на работника и неговото семейство“³¹. **За мерило на работната заплата на обикнове-**

---

³¹ Вж. Худоковма, А. Г. и кол. История экономических учений. Ч. 2, Изд. МГУ, М., 1994, с. 236.

ния наемен работник служи минимума средства за съществуване. Тази идея е популяризирана за първи път от У. Пети в Англия.

Сей е противник на практическите препоръки на негови съвременници за повишаване на работните заплати. В този смисъл се опитва да обоснове своята позиция с твърдението, че **повишението на работните заплати е в противоречие с интересите на работниците.** Логиката му е следната: с растежа на заплатите се увеличават издръжките по производството, което води до по-високи крайни цени на стоките. Последните оскъпяват още повече живота на работещите. За да са ниски цените, казва той, би трябвало заплатите да не се повишават. Тук обаче е необходимо да се направи едно уточнение. Сей свързва ниските работни заплати с производствените разходи и с натрупването на капитал от страна на предприемачите. Колкото по-ниски са заплатите, толкова по-големи стават възможностите за натрупване на капитал в производството. Това на свой ред увеличава производителността на труда и би довело до по-ниски разходи в единица продукция, а респективно и до спад на цените на стоките. Така положението на работниците ще се подобри. Особено важна роля в този процес той отрежда на техническия прогрес.

Водещ акцент в творчеството на Сей е теорията за „хармонията“ между производството и потреблението. Тя е определена от изследователите по-късно като „теория за реализацията“. При нейното оформяне той обръща внимание на въпросите, свързани с условията на реализация, с възможностите за общо свръхпроизводство и с възникването на кризи в стопанската система. При търсенето на решения прилага един специфичен подход. Според него, **хората не се нуждаят от разменна стойност, а от вещи – от потребителни стойности. Интересът на всеки потребител е в обмяната на едни продукти с други.** Парите в случая са не повече от посредник и тяхната роля, според него, е временна. По-конкретно, за даден продукт се заплаща с друг продукт. Защото за покупката на някакъв предмет са необходими пари, получени от продажбата на друг. **След като продукт се обменя за продукт, то всеки продавач на дадена стока е едновременно и купувач на друга стока.** Следователно, **всеки произведен продукт не само създава предлагане, но и търсене.** Иначе казано, **реализацията на един продукт създава условия за реализация и на друг.** Това е едно гениалните прозрения на Сей, с което остава известен в историята на икономическата наука и предопределя възгледите плеяда бъдещи икономисти. То е известно в икономическата теория като **Закон на Сей.** Той гласи: **предлагането създава адекватно на себе си търсене,** защото в системата на производство се създават доходите, чрез които се изкупуват стоките.

Използвайки дефиницията Закон, Сей смята, че в общественото стопанство сумата на предлагането не може да превишава тази на търсенето. Поради това той **отхвърля вероятността от развитие на кризи на свръхпроизводство**. Според него, ако в определен период се срещат затруднения в реализацията на някои стоки, то причината е в това, че някъде са произведени по-малко продукти, които биха могли да се обменят за нереализираните. С това признава единствено вероятността от възникване на частични кризи. Доколкото подобно свръхпроизводство в едни отрасли се обяснява по-малкото в други, Сей препоръчва повишаване на производството в последните, за да се неутрализират затрудненията в продажбите.

Източници:

- Автономов, В., С. Аукционек. Финансисти поневоле, или некоторые загадки экономического поведения. – МЭ и МО, № 12, 2006.
- Бекярова, К., Б. Велев, Ив. Пипев. Икономически теории. Икономическата мисъл от древността до наши дни. „Хермес“, Пловдив, 2002.
- Бекярова, К., Б. Велев, Ив. Пипев. История на икономическите теории. „Булвест 2000“, С., 1999.
- Блауг, М. 100 великих экономистов до Кейнса. — СПб.: Экономикс, М., 2008.
- Блауг, М. Экономическая мысль в ретроспективе. 4 – изд. „Дело ЛТД“, М., 1994.
- Бухолц, Т. Живи идеи от мъртви икономисти. „Христо Ботев“, С., 1993.
- Горбунова, А. В., Ф. Р. Каплан, Л. А. Фейгиной. Кенэ Франсуа. Избранные экономические произведения. Соцэкиз, М., 1960.
- Гукасян, Г. М., Г. В. Нинциева. История на икономической мисли. Завтра экзамен. „Питер“, М., 2008.
- Гълбрайт, Дж. К. Икономическата наука в перспектива. „Хр. Ботев“, С., 1996.
- Гълбрайт, Дж. К. Пътуване през икономическото време. „Дамян Яков“, С., 1999.
- Демостенов, С., Теоретическа политическа икономия. С., ч. I, II, III., 1991.
- Жамина, В. А., Е. Г. Василевского. История экономических учений. Ч 1. Изд. МГУ, М., 1989.
- Кене, Смит, Рикардо. Избрани страници. „Народна култура“, С., 1947.
- Коландър, Д. Основи на икономиката. Том 1. Макроикономика. УИ „Св. Климен Охридски“, С., 1999.
- Кънев, М. и колектив. Икономически теории. Прозрения и пристрастия на великите икономисти. „Абагар“, В. Търново, 2000.
- Леонидов, Ат. Теорията на икономическия растеж от Адам Смит до Пол Роумър. – Народно стопански архив, кн. 2, Свищов, 2002.
- Макконел, К. Р., С. Л. Брю. Экономикс. Т.1, 13 – е издание. „Инфра – М“, М., 2000.

- Митрополитски М. и колектив. Основи на пазарната икономика. „Призма“, С., 1996.
- Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики. „Норма“. М., 2008.
- Пети, У. Экономические и статистические работы. М., 1940.
- Пипев, Ив. Икономически класицизъм, посткласицизъм и неокласицизъм. „Булвест 2000“, С., 2002.
- Попов, А. И. Экономическая теория. 4 – е издание, „Питер“, М., 2006.
- Райхлин, Э. Основы экономической теории. Безработица и инфляция. Изд. „Наука“. М., 1998.
- Радаев, В. Подходы к изучению человека в социальной теории. – Рос. экон. журнал., № 8, 1994.
- Сакс, Дж., Ф. Ларрен. Макроэкономика: Глобальный подход. „Дело“, М., 1996.
- Световен речник по икономикс, т. I и II. „Делфин прес“, Бургас, 1992.
- Синельник, Л. В. История экономических учений. Учебное пособие. „КноРус“, М., 2006.
- Сисмонди, С. Новые начала политической экономии. Т. 1, „Мысль“, М., 1953.
- Смит, А. Богатство на народите. ИК „Рата“, С., 2006.
- Сперанская, Л. Н. Всемирная история экономической мысли: Т. II, „Мысль“, 1988.
- Тодоров, В. Политическата икономия в България в началото на XXI век: състояние и перспективи (в търсене на пътя). Пленарен доклад на „Трета национална научна конференция по политическа икономия“, Русе, 2016.
- Худокормова, А. Г. и кол. История экономических учений. Ч. 2, Изд. МГУ, М., 1994.
- Черковец, В. Н. и кол. Всемирная история экономической мысли. Т. 1, МГУ – им. М. В. Ломоносов, „Мысль“, М., 1987.
- Черковец, В. Н. Всемирная история экономической мысли. Т. 3. МГУ – им. М. В. Ломоносов, „Мысль“, М., 1991.
- Черковец, В. Н. и кол. Всемирная история экономической мысли. Т. 5. МГУ им. Ломоносова, „Мысль“, М., 1994.
- Черковец, В. Н. и кол. Всемирная история экономической мысли. Т. 6. МГУ – им. Ломоносова, „Мысль“, М., 1997.
- Шумпетер, Й. А. История на икономическия анализ. От античността до 1790 г. Том 1. „Прозорец“, С., 1998.
- Шумпетер, Й. А. История на икономическия анализ. От 1790 до 1870 г. Том 2. „Прозорец“, С., 2000.
- Шумпетер, Й. А. Теория экономического развития. „Прогресс“, М., 1982.
- Янова, В. В., Е. А. Янова. Экономическая теория. Микроэкономика. Макроэкономика. „Эксмо“, М., 2009.
- Craig, J. C. Classical sociological theory. Wiley – Blackwell, 2002.

- Eherenberg, R. G., R. S. Smith. Modern Labor Economics. Theory and Public Policy. Fifth Edition, „Harper Collins College Publishers“, New York, 1993.
- Ethier, W. J. Modern International Economics. Second edition, W. W. Norton & Company, Inc., New York, 1988.
- Hart, M. H. The 100: A Ranking of the Most Influential Persons in History. Citadel, 2000.
- Heilbroner, R. L. Understanding Macroeconomics. Fourth edition. Prentice – Hall, Inc., 1972.
- Klamer, A. The New Classical Macroeconomics: Conversation with the New Classical Economists and their Opponents. Brighton, 1984.
- Malthus, T. R. An Essay on the Principle of Population. London, 1909.
- McGee, M. Economic – In terms of The Good, The Bad and The Economist. S.I., Ibid Press, 2005.
- Mill, J. St. Principles of Political Economy. London, 1909. The Online Library of Liberty http://lf-oll.s3.amazonaws.com/titles/101/Mill_0199_EBk_v6.0.pdf (актуално към 20.06.2018 г.).
- Nau, H., B. Schefold. The History of Economics. – Berlin, Heidelberg: Springer, 2002.
- Peterson, Willis L., Principles of Economics, 15. Ed., USA, 1995.
- Roscher, W. Principles Of Political Economy. Vol. 1. The Project Gutenberg EBook. January 4, 2009 [Ebook 27698].
- Roscher, W. Principles Of Political Economy. Vol. 2. The Project Gutenberg EBook. January 23, 2012 [Ebook 38655].
- Samuelson, P., W. Nordhaus, Economics, 15 ed. USA, 1995.